

Д. О. БЕЗЗУБОВ

**ПРО ТЛУМАЧЕННЯ «РИЗИКОЗНАВСТВА»
В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ**

Определяются основные положения, роль и место риска в современной правовой системе Украины и мира. Обосновывается целесообразность изучения юридических рисков как самостоятельной отрасли исследования в рамках юридической науки. Предлагается название данной отрасли исследования «юридическое рискосведение», определяется предмет, метод и структура исследований данного направления. Определяются место и роль юридического рискосведения в системе правовых Украины, перспективы и пределы развития данной отрасли исследований в будущем.

Substantive provisions, role and place of risk in the modern legal system of Ukraine and world, are determined in the article. Expedience of study of legal risks is grounded as to independent industry of research within the framework of legal science. The name of this industry of research is offered «legal Study of risk», an object, method and structure of researches of this direction, is determined. The location and role of legal study of risk is determined in the system of legal Ukraine, prospects and limits of development of this industry of researches are outlined in the future.

Одним з малодосліджених питань юридичної науки є проблема ризиків. Вивчення ризиків як складової юридичної науки почалося в радянський період і пов'язано з іменами таких вчених-правовиків, як М.С. Грінберг (його основна праця «Проблема производственного риска в уголовном праве» вийшла в 1963 р.) та В.А. Ойзенхінт його робота 1972 р. «Проблема риска в гражданском праве») та

вчений-філософ А.П. Альгін. На теренах незалежної України вивчення ризиків продовжили видатні вчені В.О. Шамрай, В.П. Столбовий, М.В. Ковалів та ін.

Нині ризик не досліджується комплексно як самостійний напрям в юридичній діяльності. Хоча великий сегмент діяльності суб'єктів права пов'язаний з ризиком, і величезний вплив на суб'єктів у ситуації ризику справляють саме юридичні чинники. Цей ризик випливає із постійної необхідності прийняття рішень, які певним чином впливають на розвиток суспільних відносин. Стратегія прийняття рішень завжди пов'язана з імовірністю виникнення певних як позитивних, так і негативних наслідків. Саме вірогідність настання негативних наслідків повинна бути пріоритетним напрямом.

У сучасних підручниках з права ризик як правова реальність фрагментарно знаходить відображення, хоч деякі галузі прямо пов'язані з ситуаціями ризику (наприклад, підручники «Судові та правоохоронні органи» за ред. С.М. Тимченка, «Адміністративне право України» за ред. Ю.П. Битяка, «Кримінальне право України» за ред. П.С. Магишевського, П.П. Андрушко, С.Д. Шапченко). На сьогодні єдиним навчальним посібником, в якому ризик розглядається на прикладно-рівні, є «Адміністративна діяльність» авторського колективу Львівського державного університету внутрішніх справ на чолі з М.В. Ковалівом, якому і належить розділ «Професійний ризик в адміністративній діяльності міліції»¹.

Законодавство України визнає наявність ризику як категорії у господарських відносинах, кримінальному, цивільному праві та галузевих нормативно-правових актах (транспортному, ветеринарному, споживчому). Йдеться про «ризик втрати майна», «ризик відповідача», «ризик втрати майна», «дію в умовах ризику»), що є, на нашу думку, лише «вершиною» проблеми ризику. В даному випадку йдеться лише про законодавче закріплення ризику як економічної та психологічної категорії, що має кількісне вираження в грошовому або натуральному вигляді.

Слід зазначити, що ризик виступає лише як випадок настання негативних наслідків від певних дій (як у кримінальному праві стаття 42 «Діяння, пов'язане з ризиком») Кримінального кодексу України) або випадок, який призвів до негативних наслідків (цивільного право).

На нашу думку, актуалізація проблеми ризиків у комплексному і прикладно-аспектах юридичної науки України зумовлена низкою чинників. 1) Бурхливий розвиток соціальних, політичних відносин в Україні, притаманний демократичним системам, зумовлює появу принципово нових відносин у соціумі, на що повинно реагувати правова наука, закріплювати (чи визнавати ці відносини), давати їм оцінку та класифікувати з метою всебічного вивчення і аналізу, неврахування чи ігнорування проблем соціуму призводить до замикання «науки в науці». 2) Розвиток міжнародних відносин на всіх рівнях характеризується нестабільністю та небезпекою як для суверенітету самої держави, так і для світу в цілому (мається на увазі поява принципово нових загроз існуванню людства, таких, як глобальна екологічна катастрофа (зміна клімату), міжнародний тероризм, глобальна економічна криза, наростання протистояння між окремими країнами світу: США – Росія, Індія-Пакистан та інші «гарячі точки» планети: Іран, Ірак, Афганістан, Ефіопія та ін.). 3) Роль України в деяких міжнародних процесах має виключний характер, це впливає з її географічного становища, природного, людського, економічного потенціалу («газова криза», відмова подачі газу Росії Україні, що виклала ланцюгову реакцію в країнах Європейського співтовариства та розміщення систем ПРО (протиракетної оборони) США в країнах Східної

Європи, збільшення кількості нелегального перевезення наркотичних та психотропних речовин із Сходу, зокрема Афганістану, до країн Європи). 4) Виступаючи гравцем на міжнародній арені, Україна підвищує рівень небезпеки (як зовнішньої, так і внутрішньої) для свого суверенітету та соціуму взагалі (підвищується потенційний рівень глобальних небезпек – ймовірності терористичних атак, екологічної катастрофи навіть на Чорнобильській АЕС тощо). 5) Приймаючи певні рішення, керівники всіх рівнів повинні усвідомлювати «ризикосійність» – при впровадженні їх в життя як можливість неприйняття їх суспільством в цілому та окремими групами населення (верствами, політичними партіями) і при запровадженні їх на практиці існує ймовірність виникнення соціального конфлікту (прикладом можуть бути політичні події та акти громадянської непокорності 2004 р., що отримали назву «Помаранчевої революції»). 6) Правові рішення мають переважний вплив на розвиток суспільних відносин у країні. Від результатів їх впровадження залежить рівень економічної, соціальної, політичної стабільності в державі, добробуту населення, захищеність життя і здоров'я громадян, що виступає основним завданням функціонування держави. Тому потрібно максимально враховувати всі можливі наслідки нормативних актів, що приймаються усіма гілками влади. 7) Проблематикою ризиків, у тому числі правових, активно займаються науковці різних країн: Росії, Білорусі (на пострадянському просторі вперше прийнятий Закон «Про нормативно-правові акти Республіки Беларусь», що має за мету експертизу, в тому числі на «ризикосійність», законодавчих актів, що приймаються), Європейського співтовариства та Сполучених Штатів Америки (там існує Інститут проблем ризиків при Федеральному бюро розслідувань).

Ми згодні з думкою білоруського вченого Е.В. Богданова що до суперечностей, які об'єктивно можуть сприяти виникненню ризиків юридичного характеру, можуть бути віднесені: між запитами суспільства і можливостями їх задоволення за допомогою законодавчих засобів; між соціокультурними традиціями і законодавчими інноваціями; між предметом і методами правового регулювання². Проте ми пропонуємо додати до цього переліку ще одну умову, актуальну в українському суспільстві: між інтересами соціуму та окремих осіб.

Ризиковість будь-якого закону випливає із можливості конфлікту між соціально-культурними традиціями та законодавчими інноваціями держави. В цьому аспекті вирішальну роль відіграє можливість залагодження прийнятого закону з урахуванням національних традицій.

Вивчення проблеми ризиків на прикладному (теоретичному) рівні дозволяє виробити практичні методики зниження рівня небезпек у різних сферах життя суспільства з урахуванням особливостей державного устрою, менталітету нації, інших специфічних особливостей життя соціуму і держави.

Ризик взагалі охоплює аспекти життя людини. На думку А.П.Альгіна, без ризику неможлива ініціатива, новаторство, підприємництво³. Поняття «ризик» має декілька значень, що в основному асоціюються з усвідомленням небезпеки, загрози, ненадійності, невизначеності, непевності, виро гідності збитку. На думку багатьох вітчизняних дослідників-юристів, слово «ризик» походить від латинського «*rescum*», що означає «скеля або небезпека зіткнення з нею»⁴. Протягом тривалого часу термін «ризик» не лише пов'язувався з багатозначними негативними проявами життєвих ситуацій, а часто використовувався як їх синонім.

«Ризик – це невизначена ситуація, в якій одне або декілька наслідків (outcomes) небажані»⁵. Наслідки виявляються на різних рівнях соціальної системи у вигляді здоров'я людини, стану навколишнього середовища або розвитку самої системи. Ризик випливає із необхідності прийняття рішень в умовах, які відхиляються від стандартних (визначених законом) та мають декілька варіантів можливого вирішення. Така ситуація має термін «ризикова», а наявність декількох варіантів вибору з обмеженою можливістю прорахунку результатів – це і є ризик в реальному часі

Основними складовими сучасного ризику в юридичній справі є: вірогідність отримання бажаного результату; вірогідність настання небажаних (негативних) наслідків у результаті вибору альтернативного рішення і запровадження його в життя; вірогідність відхилення від обраної мети в процесі реалізації альтернативи⁶.

Правомірність як ознака ризику – це сукупність певних юридичних компонентів, що робить ризик (як альтернативу вибору) відповідним діючому законодавству. Такими компонентами є: а) він не суперечить правовим принципам (або регламентований, або визначений ними); б) враховані всі об'явно можливі наслідки (як максимально позитивні варіанти розвитку подій); в) є єдиним реальним виходом із ситуації (кількість альтернативних варіантів знижено до мінімуму або варіанти взагалі відсутні); г) вірогідні позитивні наслідки такого діяння значно перевищують можливу шкоду, негативні наслідки (з осмисленням вірогідності настання негативного результату).

Відтак склад ризику неможливо аналізувати лише з точки зору однобічних уявлень про ризик як вірогідність настання позитивних чи негативних наслідків, невдачу або можливості збитків у результаті реалізації обраного алгоритму вирішення проблеми (завдання, ситуації) в умовах недостатньої інформованості або невизначеності.

Оскільки суспільні відносини та види людської діяльності багатогранні, то існує і багато видів ризиків: політичний, господарський, науковий, медичний, педагогічний, спортивний, військовий тощо. Серед них чинне місце посідає юридичний (правовий) ризик, який відображає межі реалізації впливу інституту права на розвиток суспільно-політичних, соціальних, культурних відносин на всіх рівнях ієрархії суспільства.

Вивчення ризиків на прикладному рівні можливе лише за умови визначення дослідження як самостійного напрямку в юридичній науці. На нашу думку, доречно сформулювати цей напрям як «ризикознавство». Цим терміном ми визначимо подальший розгляд запропонованої проблематики. На основі вищезазначених міркувань пропонуємо таке визначення терміна «ризикознавство»: це галузь наукових досліджень, яка вивчає види і структуру ризиків при їх впровадженні та ступінь впливу на розвиток соціуму на всіх рівнях та в усіх вірогідних проявах. Відповідно юридичне ризикознавство – це комплексний напрям дослідження юридичної науки, який вивчає специфічні ризики в діяльності всіх гілок влади та межі їх впливу на розвиток суспільних відносин у країні.

Завданням юридичного ризикознавства є вивчення проблеми ризиків у праві як комплексного поняття і певною мірою феномена права, який виступає його невід'ємним компонентом. Комплексність означає дослідження впливу прийнятих рішень у різних галузях юридичної практики на розвиток суспільних відносин крізь призму можливості настання несприятливих наслідків від впровадження цих рішень у життя соціуму.

Мета юридичного ризикознавства на теоретичному рівні – це розширення меж пізнання юридичної науки як невід’ємної частини життя суспільства; на практичному рівні – вироблення рекомендацій, механізмів, методик, шляхів зниження ризиків (як можливих негативних наслідків) впливу правових рішень на соціум та зменшення імовірності виникнення соціальних конфліктів, основою яких виступають нормативно-правові акти. Тлумачення ризикознавства – це процес визначення місця і ролі даного напрямку в юридичній науці, обґрунтування перспектив його становлення і розвитку на сучасному етапі розвитку держави.

Як і будь-який напрям людської діяльності, юридичне ризикознавство повинно пройти певний шлях інтеграції в уже набуті знання в галузі права. Під інтеграцією юридичного ризикознавства в інші правничі науки ми маємо на увазі процес визнання і врахування існування ризику як об’єктивної юридичної категорії та визначення його місця і ролі в конкретних юридичних науках або навчальних дисциплінах, визначення його впливу на юридичну діяльність в аспекті гармонізації розвитку держави і суспільства.

Практичне визнання ризику як правової категорії дасть змогу під іншим кутом поглянути на процеси прийняття і впровадження вольових актів компетентних суб’єктів права у процесі повсякденної діяльності державних органів влади та їх співвідношення з інтересами інших суб’єктів права.

Аналіз поняття «ризик» в рамках юридичного ризикознавства дасть можливість вирішити такі перехідні завдання вдосконалення юридичної науки: а) визначити загальні тенденції у виникненні об’єктивних умов ризику; б) дослідити роль, частку та ступінь суб’єктивного в юридичному ризику; в) розрахувати можливість та варіанти розвитку, настання небажаних подій; г) виявити імовірність уникнення несприятливих наслідків; д) прорахувати і виробити єдиний (універсальний) механізм зниження рівня ризиків та «ризиконосійності» окремих прийнятих рішень у юридичній практиці.

Система юридичного ризикознавства – це внутрішня будова даного напрямку дослідження як окремої (автономної) гілки юридичної науки. Запропонована система юридичного ризикознавства максимально наближена до структур юридичних галузей дослідження, але з урахуванням особливостей поняття, що вивчається. Отже, до системи юридичного ризикознавства входять:

– об’єкт ризику – фактичні відносини, які вивчаються, з точки зору можливо-го виникнення і розвитку ризику, фактичної ситуація невизначеності, в якій потрібно приймати рішення, і всі можливих альтернативних варіантів розвитку подій, що можуть бути визначені в нормативних актах;

– суб’єкт ризику – фактичний носій і споживач ризику в рамках правової системи, носій ризику – особа, що приймає рішення відповідно до ситуації та наданих їй спеціальної чи загальної компетенції, споживач ризику – особа чи група осіб, щодо яких є вірогідність негативного впливу прийнятого рішення носієм ризику (може взагалі не бути безпосереднім учасником ситуації, що виникла); при цьому суб’єкт ризику може співпадати з суб’єктами права, а носій та споживач ризику можуть виступати в одній особі чи групі осіб;

– рівень вірогідності (ймовірності) ризику – фактичні обставини, за яких можливе виникнення ризику, ймовірність виникнення «ситуації ризику» в діяльності юридичного органу чи посадової особи. Дослідження систематики виникнення ризику є однією з головних умов вироблення практичних рекомендацій і методик його зниження;

– ступінь впливу – розрахунок фактичних масштабів впливу прийнятих інших рішень на розвиток суспільних відносин у межах цілісної територіальної або соціальної системи, при цьому йдеться насамперед не про розрахунки можливих збитків, а про якісний аналіз результатів впровадження «ризикозносійних рішень» у життя; «ризикозносійність рішень» - це вірогідність неспівпадіння законодавчих ініціатив та суспільних інтересів, що може призвести до прямої чи прихованої непокори з боку суб'єктів права, щодо яких дане рішення приймається.

Основними напрямками дослідження в юридичному ризикознавстві є: а) теоретичне визначення загальних умов, тенденцій та моделювання ситуації, за якої виникає ризик у юридичній науці, визначення предмета, методу, об'єкта і суб'єкта ризику при моделюванні різноманітних ситуацій, що можуть виникнути в ході реалізації «ризикозносійних» рішень; б) практична діяльність щодо врахування специфіки ризиків спеціальних юридичних органів відповідно до їх компетенції, специфіки взаємодії основних компонентів юридичного ризикознавства в практичних умовах діяльності суб'єктів права в площині чинного законодавства та визначення умов і механізмів зниження ступенів ризику в повсякденній діяльності юридичних органів і взаємодії їх з іншими суб'єктами права.

Методи досліджень повинні мати практичне спрямування, основними з них є: на теоретичному рівні – емпіричний, логічний методи, метод моделювання; на практичному рівні – статистично-математичний метод, опитування, анкетування. Методи повинні враховувати орієнтацію даного дослідження на вироблення практичних рекомендацій щодо зниження рівня ризиків у діяльності як окремих юридичних органів, так і для суспільства в цілому.

На нашу думку, юридичне ризикознавство має три основних шляхи розвитку і інтеграції в систему юридичних наук: 1) як комплексна галузь дослідження – тобто самостійна гілка досліджень у юридичній науці; 2) інтегрована галузь досліджень – вивчення ризиків у межах окремих галузевих наук (кримінального, адміністративного, цивільного, міжнародного та інших галузей права); 3) оптимальне поєднання перших двох напрямів, що полягатиме в дослідженні ризиків, ситуацій ризику, механізмів зниження ризиків на теоретичному рівні (загальному), впровадженні отриманих результатів у певні сфери діяльності юридичних з одночасним дослідженням ефективності від впровадження запропонованих рекомендацій та удосконалення їх в режимі «реального часу».

Найоптимальнішим з вищезазначених шляхів, як ми вважаємо, є третій, при цьому кожен з них має право на існування. Головне, що сутність досліджень не зміниться, напромак на досягнення практичних результатів залишається пріоритетним у запропонованих нами варіантах розвитку юридичного ризикознавства.

Отже, поява ризикознавства в юридичній справі зумовлена сучасними вимогами: швидкоплинністю та впливовістю на розвиток суспільства. Розвиток юридичного ризикознавства можливий лише в тісному іншими галузями юридичної науки, що зумовлює можливість практичного застосування отриманих результатів.

1. *Адміністративна діяльність*: Навч. пос. / М.В.Ковалів, З.Р. Кисіль, Д.П. Калаянов та ін. – К., 2009. – С. 102–144. 2. *Богданов Е.В.* Криминогенный риск как предмет криминологической экспертизы проектов законов // *Право Беларуси*. – 2000. – № 8. – С. 14. 3. *Альгин А.П.* Новаторство, инициатива, риск / Ред. Л.К. Кварцова. – М., 1987. – С. 8. 4. *Скорина Л.П., Чуракова Л.П.* Латинский язык юристам. –

М., 1998. – С. 398. **5.** *Merkhofer M.* Decision Science and Social Risk Management: A Comparative Evaluation of cost-benefit analysis, decision analysis, and other formal decision-aiding approaches. – Dordrecht: Redial, 1987. – Р. 12. **6.** *Богданов Е.В.* Цит. работа. – С. 11.